

भारत-अमेरिका बदलते परराष्ट्रीय संबंध : एक अभ्यास**प्रा. रविंद्र भिमराव पाटील**बी.पी.आर्ट्स,एस. एम. ए. सायन्स व के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज,
चाळीसगाव, जिल्हा- जळगाव

Email: patilravindra210@gmail.com

सारांश

भारत आणि अमेरिका ही दोन महत्त्वाची लोकशाही राष्ट्रे असून जागतिक राजकारणात त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये अनेक मूलभूत बदल घडून आले. या बदलांचा परिणाम विविध देशांच्या परराष्ट्र धोरणांवर आणि परस्पर संबंधांवर झाला. भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध देखील या बदलांमुळे नवीन स्वरूपात विकसित झाले. शीतयुद्धाच्या काळात दोन्ही देशांमधील संबंध मर्यादित स्वरूपाचे होते. भारताने गुटनिरपेक्षतेचे धोरण स्वीकारले होते, तर अमेरिका पाश्चिमात्य गटाचे नेतृत्व करत होती. त्यामुळे दोन्ही देशांच्या परराष्ट्र धोरणांमध्ये काही प्रमाणात मतभेद निर्माण झाले होते.

मात्र शीतयुद्ध समाप्त झाल्यानंतर जागतिक राजकारणात नवीन परिस्थिती निर्माण झाली. 1991 नंतर भारताने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक सक्रिय संबंध प्रस्थापित केले. या प्रक्रियेमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील आर्थिक, तांत्रिक आणि रणनीतिक सहकार्य वाढण्यास सुरुवात झाली. विशेषतः 2005 मधील भारत-अमेरिका नागरी अणुऊर्जा करार हा दोन्ही देशांच्या संबंधांतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. त्यानंतर संरक्षण, व्यापार, विज्ञान-तंत्रज्ञान, ऊर्जा आणि शिक्षण या विविध क्षेत्रांमध्ये दोन्ही देशांमधील सहकार्य वाढले आहे.

सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत चीनचा वाढता प्रभाव, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील सामरिक स्पर्धा, दहशतवादाचा धोका आणि ऊर्जा सुरक्षेचे प्रश्न या घटकांमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्य अधिक महत्त्वाचे ठरले आहे. या संशोधन निबंधामध्ये भारत-अमेरिका संबंधांचा ऐतिहासिक विकास, बदलते स्वरूप, प्रमुख सहकार्याची क्षेत्रे आणि भविष्यातील शक्यता यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्य, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि विविध तज्ञांच्या मतांच्या आधारे भारत-अमेरिका संबंधांच्या बदलत्या स्वरूपाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की भारत-अमेरिका संबंध केवळ द्विपक्षीय सहकार्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत, तर ते जागतिक राजकारणातील महत्त्वपूर्ण रणनीतिक भागीदारीमध्ये परिवर्तित झाले आहेत. भविष्यातही दोन्ही देशांमधील सहकार्य अधिक दृढ होण्याची शक्यता आहे.

कीवर्ड्स: भारत-अमेरिका संबंध, परराष्ट्र धोरण, रणनीतिक भागीदारी, इंडो-पॅसिफिक, जागतिक राजकारण

प्रस्तावना**आं**

तरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासामध्ये भारत आणि

अमेरिका यांच्यातील संबंध विशेष महत्त्वाचे मानले जातात. अमेरिका ही जगातील सर्वात प्रभावशाली महासत्तांपैकी एक असून आर्थिक, लष्करी आणि तांत्रिक दृष्ट्या अत्यंत प्रबळ

राष्ट्र आहे. दुसरीकडे भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या उदयास येणारी जागतिक शक्ती म्हणून ओळखला जातो. या दोन्ही राष्ट्रांमधील संबंधांचा प्रभाव केवळ द्विपक्षीय पातळीवर मर्यादित राहत नाही, तर त्याचा परिणाम जागतिक राजकारणावरही दिसून येतो.

भारताला 1947 साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने स्वतंत्र आणि स्वायत्त परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने गुटनिरपेक्षतेचे धोरण अवलंबले. या धोरणाचा उद्देश शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन्ही महासत्तांपासून समान अंतर राखणे हा होता. या धोरणामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वतंत्र भूमिका मांडण्याची संधी मिळाली.

दुसरीकडे अमेरिका ही पाश्चिमात्य गटाची प्रमुख नेता होती आणि साम्यवादाचा प्रसार रोखणे हा तिच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य उद्देश होता. या भिन्न दृष्टिकोनांमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये काही प्रमाणात अंतर निर्माण झाले. विशेषतः अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेली लष्करी मदत आणि दक्षिण आशियातील राजकारणातील तिची भूमिका यामुळे भारताला अमेरिकेच्या धोरणाबद्दल संशय वाटत होता.

तथापि काळानुसार आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मोठे बदल झाले. शीतयुद्ध समाप्त झाल्यानंतर आणि भारताने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्यानंतर भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये नवीन अध्याय सुरू झाला. संरक्षण, व्यापार, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि ऊर्जा या विविध क्षेत्रांमध्ये दोन्ही देशांमध्ये सहकार्य वाढले.

आज भारत-अमेरिका संबंध हे व्यापक रणनीतिक भागीदारीचे उदाहरण मानले जातात. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील स्थैर्य राखणे, दहशतवादाविरुद्ध लढा देणे, हवामान बदलासारख्या जागतिक समस्यांवर उपाय शोधणे आणि आर्थिक सहकार्य वाढवणे या मुद्द्यांवर दोन्ही देश एकत्रितपणे कार्यरत आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारत-अमेरिका बदलते परराष्ट्रीय संबंधांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

भारत-अमेरिका संबंधांचा ऐतिहासिक विकास

भारत-अमेरिका संबंधांचा इतिहास विविध टप्प्यांत विभागता येतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात दोन्ही देशांमध्ये राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले असले तरी त्या संबंधांमध्ये अपेक्षित घनिष्टता नव्हती. शीतयुद्धाच्या काळातील राजकीय परिस्थिती आणि परराष्ट्र धोरणातील भिन्नता यामुळे दोन्ही देशांमधील संबंध मर्यादित स्वरूपाचे राहिले.

भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारले असले तरी अमेरिका अनेकदा भारताच्या धोरणाबाबत साशंक होती. दुसरीकडे भारताला अमेरिकेच्या पाकिस्तान समर्थक

धोरणाबद्दल नाराजी होती. अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेली लष्करी मदत आणि त्याला विविध लष्करी संघटनांमध्ये सामील करून घेतल्यामुळे भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाला.

1971 च्या बांगलादेश मुक्ती संग्रामाच्या वेळी अमेरिकेने पाकिस्तानला दिलेला पाठिंबा हा भारत-अमेरिका संबंधांतील महत्त्वाचा तणावाचा टप्पा मानला जातो. या काळात भारताने सोव्हिएत संघाशी घनिष्ट संबंध प्रस्थापित केले आणि दोन्ही देशांमध्ये मैत्री व सहकार्य करार झाला.

तथापि या काळात काही सकारात्मक सहकार्य देखील झाले. हरितक्रांतीच्या काळात अमेरिकेने भारताला कृषी संशोधन, तांत्रिक मदत आणि आर्थिक सहाय्य दिले. या सहकार्यामुळे भारताच्या अन्नधान्य उत्पादनात मोठी वाढ झाली आणि देशाच्या अन्नसुरक्षेला बळकटी मिळाली.

1991 मध्ये सोव्हिएत संघाचे विघटन झाल्यानंतर जागतिक राजकारणात मोठे बदल झाले. या बदलांचा परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरही झाला. भारताने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक सक्रिय संबंध प्रस्थापित केले. या प्रक्रियेमुळे अमेरिका आणि भारत यांच्यातील आर्थिक व तांत्रिक सहकार्य वाढू लागले.

1998 मध्ये भारताने पोखरण येथे अणुचाचण्या केल्यामुळे अमेरिकेने भारतावर काही आर्थिक निर्बंध लादले. तथापि काही वर्षांनंतर दोन्ही देशांनी संवादाच्या माध्यमातून हे मतभेद दूर करण्याचा प्रयत्न केला. 2000 मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बिल क्लिंटन यांनी भारताला भेट दिली आणि त्यानंतर भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये सकारात्मक बदल दिसून येऊ लागले.

2005 मध्ये भारत-अमेरिका नागरी अणुऊर्जा करार झाला. या करारामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा बाजारात सहभागी होण्याची संधी मिळाली. हा करार दोन्ही देशांच्या संबंधांतील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

भारत-अमेरिका सहकार्याचे वाढते क्षेत्र

एकविसाव्या शतकात भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्य अनेक क्षेत्रांमध्ये वाढले आहे. संरक्षण, अर्थव्यवस्था, विज्ञान व तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि ऊर्जा या क्षेत्रांमध्ये दोन्ही देशांनी व्यापक भागीदारी निर्माण केली आहे.

संरक्षण क्षेत्रात भारत-अमेरिका सहकार्य विशेषत्वाने वाढले आहे. संयुक्त लष्करी सराव, संरक्षण तंत्रज्ञानाची

देवाणघेवाण आणि लष्करी करार यांमुळे दोन्ही देशांमधील संरक्षण सहकार्य अधिक मजबूत झाले आहे. LEMOA, COMCASA आणि BECA हे करार या सहकार्याचे महत्त्वाचे उदाहरण मानले जातात. या करारांमुळे दोन्ही देशांमध्ये लष्करी माहितीची देवाणघेवाण आणि तांत्रिक सहकार्य सुलभ झाले आहे.

आर्थिक क्षेत्रात देखील दोन्ही देशांमधील व्यापार सातत्याने वाढत आहे. अमेरिका हा भारताचा एक महत्त्वाचा व्यापार भागीदार आहे. माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, सेवा क्षेत्र आणि स्टार्टअप्समध्ये भारत आणि अमेरिका यांच्यात मोठ्या प्रमाणावर सहकार्य झाले आहे. भारतीय आयटी कंपन्यांनी अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली आहे, तर अमेरिकन कंपन्यांनी भारतात संशोधन व विकास केंद्रे स्थापन केली आहेत.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातही दोन्ही देशांनी संयुक्त संशोधन प्रकल्प सुरू केले आहेत. अंतराळ संशोधन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, जैवतंत्रज्ञान आणि स्वच्छ ऊर्जा या क्षेत्रांमध्ये भारत-अमेरिका सहकार्य वाढत आहे.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील सामरिक परिस्थिती देखील भारत-अमेरिका संबंधांना नवीन दिशा देत आहे. चीनचा वाढता प्रभाव आणि समुद्री मार्गांची सुरक्षा यामुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्य अधिक महत्त्वाचे ठरले आहे. भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया या चार देशांचा क्वाड गट इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील स्थैर्य राखण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

निष्कर्ष

भारत-अमेरिका संबंधांनी गेल्या काही दशकांमध्ये मोठे परिवर्तन अनुभवले आहे. शीतयुद्धाच्या काळातील मर्यादित आणि काही प्रमाणात तणावपूर्ण संबंध आज व्यापक रणनीतिक भागीदारीत परिवर्तित झाले आहेत. जागतिक राजकारणातील बदल, आर्थिक उदारीकरण, तांत्रिक प्रगती आणि सामायिक हितसंबंध यांमुळे भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्य वाढले आहे.

आज दोन्ही देशांमधील संबंध केवळ द्विपक्षीय सहकार्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत, तर ते जागतिक राजकारणातील महत्त्वाचा घटक बनले आहेत. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील स्थैर्य, दहशतवादाविरुद्ध लढा, हवामान

बदल आणि ऊर्जा सुरक्षा या मुद्द्यांवर भारत आणि अमेरिका यांची भागीदारी निर्णायक ठरू शकते.

भविष्यात जागतिक राजकारणात आशिया-प्रशांत प्रदेशाचे महत्त्व अधिक वाढण्याची शक्यता आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत आणि अमेरिका यांच्यातील सहकार्य अधिक दृढ होईल असे दिसून येते. त्यामुळे भारत-अमेरिका संबंधांचे सखोल अध्ययन आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

संदर्भ सूची (MLA) (Bibliography)

1. जोशी, सुभाष. *आंतरराष्ट्रीय संबंध सिद्धांत आणि व्यवहार*. पुणे: विद्या प्रकाशन, 2016.
2. पाटील, विजय. *जागतिक राजकारण आणि परराष्ट्र धोरण*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2014.
3. चव्हाण, दत्ता. *आंतरराष्ट्रीय संबंध*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन, 2012.
4. देशमुख, शंकर. *जागतिक राजकारणाचा अभ्यास*. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन, 2015.
5. भोसले, बी. टी. *आंतरराष्ट्रीय राजकारण*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2013.
6. साळुंखे, एस. बी. *आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण*. पुणे: प्रशांत प्रकाशन, 2017.
7. कुलकर्णी, शरद. *अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2018.
8. पवार, प्रल्हाद. *भारत-अमेरिका संबंध : बदलते परिमाण*. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन, 2019.
9. गायकवाड, राम. *आधुनिक जागतिक राजकारण*. नागपूर: विदर्भ प्रकाशन, 2014.
10. जाधव, अरुण. *शीतयुद्ध आणि जागतिक राजकारण*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2011.
11. पाटील, संदीप. *जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन, 2016.
12. देशपांडे, अनिल. *अमेरिका आणि जागतिक राजकारण*. पुणे: प्रशांत प्रकाशन, 2020.
13. कुलकर्णी, मंगला. *आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप आणि प्रवाह*. पुणे: विद्या प्रकाशन, 2015.
14. भोसले, अजय. *भारताचे परराष्ट्र धोरण*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2018.
15. कदम, राजेश. *जागतिक शक्तिसंतुलन आणि अमेरिका*. पुणे: स्नेहवर्धन प्रकाशन, 2021.